

Domagoj Vidović

Valja nama preko ceste

UVOD

Kad sam sredinom listopada 2018. pozvan sudjelovati na tribini *Hrvatskoga slova* posvećenoj Maku Dizdaru (hvala rođenomu Stočaninu i kolegi jezikoslovcu Jasminu Hodžiću što me uputio na pravilan izgovor koji odstupa od onoga na koji smo se naviknuli), pomislio sam kako smo napokon naišli na *lika* koji bi svojim životom i djelom, poput Ive Andrića, morao privući i publiku koja svoj izbor ne povezuje isključivo s kulturnim zbivanjima, ali i kako smo dobili prigodu da se hrvatsko čitateljstvo usmjereno uglavnom, čak i kad je riječ o vremenskoj prognozi, na veće gradove, uski primorski pojas i međe negdašnje Banske Hrvatske, uputi u krajeve zemljopisno blize, a očima daleke, o kojima smo ponešto čitali najčešće iz povijesnih vrela i književnih djela te zapamtili pokoji toponim tijekom ratnih zbivanja, ali o kojima zapravo ne znamo previše.

PJESNIK I ZAVIČAJ

Rodno je mjesto Maka Dizdara Stolac u istočnoj Hercegovini. Prosječan Hrvat danas Hercegovinu uglavnom doživljava preko njezina zapadnoga dijela, koji je bio i jest gotovo isključivo hrvatski (tek je u samome Ljubuškom sve do druge polovice XX. stoljeća prevladavalo muslimansko stanovništvo, ali je okolica bila isključivo katolička). Oni malo upućeniji prisjete se Staroga mosta te mostarskih džamija, koje, dakako uz brojne katoličke i pravoslavne crkve, upućuju na to da Hercegovina jest većinski hrvatska, ali nije isključivo hrvatska (naime, Hrvati su tek posljednjih godina ondje postali apsolutnom većinom, a od prvih službenih popisa iz austrougarskoga razdoblja do 1991. bili su relativnom). Bolje upućeni znaju da je istočna Hercegovina već nekoliko stoljeća uglavnom nastanjena Srbima, a tek rijetki znaju za Hrvate istočno od Neretve, danas nastanjene uglavnom u jugozapadnome dijelu istočne Hercegovine (u Dubravama, Zažablju i Popovu, tj. današnjim općinama Stolac, Neum i Ravno). Još je manje onih koji znaju za ostatke ostataka u Gornjoj Hercegovini (u kojoj su sve do Drugoga svjetskog rata Hrvati bili znatna manjina u nevesinjskoj i kalinovičkoj općini, a još ih je dvjestotinjak ondje dočekalo 1991. godinu) i Trebinju (još 1910. u Trebinju je živjelo dvostruko više katolika nego pravoslavaca). Osmanlijska su osvajanja,

koja su izazvala povlačenje Hrvata iz povijesnoga Huma, u kojemu je ušćevano više srednjovjekovnih katoličkih crkava nego u ostatku Bosne i Hercegovine i u kojemu je koncem X. stoljeća osnovana Trebinjska biskupija, središte današnje Hercegovine pomaknula na zapad, prema Neretvi i Mostaru. Hercegovina, dakle, nije ni etnički ni vjerski jedinstven prostor. Većina Hrvata trebala bi si pak osvijestiti kako su se Hrvati u srednjovjekovlju počeli upravno i vjerski organizirati u istočnoj Hercegovini, i to uglavnom u onome dijelu u kojemu su i danas većina te Trebinju u kojemu su, među ostalim, imali katedralu i nekoliko crkava u samome gradu te benediktinski samostan u podgrađu.

Sam je grad Stolac od utvrđivanja osmanlijske vlasti do Domovinskoga rata bio pretežito nastanjen muslimanima, koji su 1991. činili 61,95 % gradskoga stanovništva (Hrvata je bilo tek 11,80 %, ali su činili relativnu većinu u ostatku stolačke općine, poglavito na njezinu zapadu i jugu). Hrvatsko se stanovništvo u Stocu i Dubravama od velikoga raseljavanja koncem XV. stoljeća, kad su mnoge stolačke ugledne obitelji utočište pronašle u Dubrovniku, u znatnijoj mjeri počelo oporavljati tek u XVIII. stoljeću kad su nužnu demografsku injekciju Hrvatima starosjediocima dali doseljenici iz Popova i Zažablja kojima je dopušteno obrađivati begovske zemlje. A tko je prije osmanlijskih osvajanja živio u samome Stocu i okolici? Prebirući po vrelima iz kasnoga srednjovjekovlja naiđoh, među ostalim, na kršćanska imena Dujam, Ivan, Juraj, Maroje, Martin, Mihoje i Urban, koja se izdvajaju iz mora narodnih imena kao što su Gojčin, Goretko, Gost, Mirosal, Radohna ili Vlač, ali i Hrvatini. To su osobna imena koja su mogli nositi kovači (klesari) *kamenih spavača* na brojnim nekropolama stećaka (na Radimlju znamo za Bolašina, Miogosta i Ratka), čiji su potomci ili suvremenici gradili i zatim branili Vidoški grad (koji se nalazi na brdu koje se, gle čuda, zove Križevac), koji je poslije postao turskom kulom koju spominje Ivan Mažuranić u svojem glasovitom epu *Smrt Smail-age Čengića*. Imena osvajača, dizdara i "njihovih" utvrda pamtim, a imena su nam graditelja (primjerice, mostarskih predosmanlijskih mostova), upravitelja tvrđava (kaštelana) i branitelja nepoznata ili se pišu malim slovima (čak se i ime kralja Matijaša Korvina na pametnim pločama u Počitelju ispisuje bez potrebnoga povijesnoga okvira) valjda kako bi se prikri- lo da je prvotna namjena njihove izgradnje obrambena, da povijest nije počela s kasnijim dograditeljima i obnoviteljima gradova kao što se povijest Bosne i Huma (uostalom i Hercegovina je novo ime, tek nešto mlađe od osmanlijskih osvajanja) ne može promatrati od 1463. ili 1482. jer je necjelovita. Upravo je to ispreplitanje povijesti i sadašnjosti, mistike i zbilje te nerazumijevanje važnosti i omjera tih dvaju sastojaka, koje je počesto određivalo (nesretnu) sudbinu Bosne i Huma (s jedne strane nemogućnost izlaska iz prošlosti i neprihvatanje suvremenoga stanja, a s druge svjesno zatiranje povijesti koje truje odnose u sadašnjosti) u svojem opusu nastojao dočarati Mak Dizdar. Suvremenost je sva povijesna pitanja usložnila te im pridodala nova, a neka su se od njih lomila i lome upravo na liku i djelu Mehmedalije Maka Dizdara.

BOŠNJACI IZMEĐU ETNOSÂ

Nemogućnost izlaska iz prošlosti i neprihvatanje suvremenoga stanja te svjesno zatiranje povijesnih činjenica koje truje odnose u sadašnjosti posljedica su jednoga te istoga procesa zajedničkoga i Bošnjacima i Hrvatima, svojevrsnoga narodnosnoga čistunstva (da ne rečem ekskluzivnoga nacionalizma), koji se različito ostvaruje. Čitajući neka od novijih bošnjačkih historiografskih djela, stječe se dojam da katolika u Bosni i Hercegovini do austrougarske vladavine gotovo da nije bilo iako je njihov pad po nekim procjenama dočekalo oko 750 000 katolika, koji su činili izrazitu većinu (po nekim procjenama oko 85 %) stanovništva. Katolička je kulturna baština u Bosni i Hercegovini, osvajanjima i razaranjima unatoč, najstarija i izvorna, čak i predslavenska (uzmemo li u obzir činjenicu da je Katolička Crkva preuzela starovjekovni i ranosrednjovjekovni ustroj kršćanskih zajednica u području zapadno od Drine), te se njezinim nijekanjem zatire tradicija starija barem sedam stoljeća od islamske i nekoliko od pravoslavne (hijerarhijski su se pravoslavci isprva organizirali u Tribuniji i kratkotrajno Humu nakon srpskoga širenja u XII. i XIII. stoljeću, u Bosni su se počeli organizirati tek koncem XIV. stoljeća), pa se i Bošnjaci, koji su većinom potomci predosmanlijskih starosjedilaca i među kojima se za mnoge pouzdano zna da su prije prelaska na islam bili katolici (dakako i pripadnici drugih vjeroispovijesti u manjoj mjeri), odriču i dijela vlastite vrijedne kulturne baštine. Uostalom, većina je bosanskih banova i kraljeva (među kojima i posljednji bosanski kralj Stjepan Tomašević te posljednja bosanska kraljica Katarina Kosača, koja je Bosnu ostavila papi u *amanet*) bila katoličke vjere, a ostali su bili krstjani preobraćeni na katoličanstvo (dakle, nijedan nije bio pravoslavac). Odricanjem od bosanske katoličke kulturne baštine Bošnjaci se nehotice odriču prava na čitavo bosansko katoličko srednjovjekovlje (dakle, i pravo na baštinu većine bosanskih vladara, među kojima je i Tvrtko I. Kotromanić, najmoćniji bosanski vladar) svodeći vlastitu predislamsku povijest na Crkvu bosansku. Krstjana je pred pad Bosne pod Osmanlije bilo desetak posto, s tim da je njihov udio bio znatno veći u Humu nego u Bosni. Kad je riječ o suvremenoj povijesti, čak i mnogi hrvatski stavotvoritelji (o bošnjačkima da i ne govorim) prešućuju podatak da su 30 % Ustaške vojnice činili muslimani te bi suvremeni bošnjački političari trebali pomesti pred vlastitim vratima prije nego što hrvatskim kolegama spočitnu fašizam i "suradnju s okupatorom".

Sam se pak odabir etnonima Bošnjak isprva činio donekle ograničenim. Naime, današnji se etnonim isprepliće s etnikom kojim se nazivalo stanovnika Bosne kao pokrajine. Pritom treba imati na umu da se područje rasprostiranja horonima Bosna postupno širilo. Isprva je obuhvaćalo današnju srednju Bosnu i Vrhbosnu, tj. područje od Lašvanske doline do utvrde Hodidjed kod Sarajeva te od Kreševa do Vranduka kod Zenice. Na sjeverozapadni se dio današnje Bosne, područje zapadno od Vrbasa, koje je crkveno pripadalo zagrebačkome biskupu, bosansko ime proširilo tek nakon posljednjih osmanlijskih osvajanja, tj. padom Bihaća 1593. Među bosanskohercegovačkim muslimanima hrvatsko je ime bilo vrlo rašireno do konca XVII. stoljeća (uostalom, upravo se sjeverozapadna Bosna, koja je 1995. spašena Olujom, nazivala Turskom Hrvatskom) i pohoda Eu-

gena Savojskoga, koji je produbio razlike između bosanskohercegovačkih starosjedilaca katoličke i islamske vjeroispovijesti te ih gotovo nepovratno razdvojio.

Koncem XX. stoljeća bilo je teško povjerovati da će se etnonim Bošnjak proširiti i na današnje hercegovačke i sandžačke (i srpske i crnogorske) Bošnjake, a kamoli kosovske i makedonske, no Bošnjacima se danas izjašnjava više od 80 % slavenskih muslimana na području bivše države. Pritom je zanimljiv omjer između osoba koje se izjašnjavaju kao Bošnjaci i onih koji se izjašnjavaju kao Muslimani. U Makedoniji je tako 2002. godine 86,96 % osoba koje su se u bivšoj državi izjašnjavale kao Muslimani prihvatilo novo narodno bošnjačko ime, a u Sloveniji iste godine 67,30 % (u Sloveniji je izjašnjenih Bosanaca tek nešto manje od Muslimana te je među njima sigurno znatan broj etničkih Bošnjaka). U Srbiji je 2011. udio Bošnjaka iznosio 86,69 % (s tim da se u Vojvodini samo 18,84 % izjasnilo Bošnjacima, a čak 81,16 % Muslimanima), u Hrvatskoj 81,64 %, a u Crnoj Gori 72,30 %. Na Kosovu te u Albaniji i Makedoniji žive i Goranci (po popisu iz 2011. godine 328 Goranca živi u Hrvatskoj), muslimani slavenskoga podrijetla (po neslužbenim procjenama ima ih oko 60 000), koji su se u drugoj polovici XX. stoljeća u bivšoj državi izjašnjavali kao Muslimani. Oni govore dijalektom srodnim srpskome i makedonskome jeziku, a Srbija im priznaje narodno ime. Gorance se nastoji, a u velikoj mjeri i uspijeva, uklopiti u albanski, bošnjački, bugarski, makedonski, srpski i turski narodni korpus. Dakako da se i danas mnogi južnoslavenski muslimani izjašnjavaju kao Bugari (Pomaci), Crnogorci, Hrvati, Makedonci (Torbeši) i Srbi.

Ukratko, bošnjačko se ime u velikoj mjeri uspjelo raširiti među sve Južne Slavene islamske vjeroispovijesti izvan Bugarske s iznimkom Vojvodine (u kojoj i Hrvati imaju poteškoća s isticanjem vlastita narodnoga imena) i u manjoj mjeri Slovenije (ondje po popisu iz 2002. živi 35 642 Hrvata, a 54 079 slovenskih građana kao materinski jezik navodi hrvatski, pa je to jedan od rijetkih slučajeva u Europi da manjinskim jezikom govori više stanovnika jedne države nego pripadnika manjine kojoj je taj jezik materinski, pa je i tu stanje za Bošnjake i Hrvate poprilično slično, a kakvo je danas, ne znamo jer Slovenci više ne popisuju stanovništvo po narodnosti i materinskome jeziku). Pritom se na Bosnu i Hercegovinu te donekle Sandžak primjenjuje teritorijalni (s tim da se katolička baština gotovo prešućuje, ali se na vladarski sloj i srednjovjekovnu državu poziva), a na ostalo područje vjerski (pa se tako većina južnoslavenskih muslimana, koji su nedvojbeno različitoga etničkoga i jezičnoga podrijetla, od kojih mnogi s Bosnom nemaju nikakve krvne veze, izjašnjava pod bošnjačkim imenom) ključ, što je neupitan uspjeh graditelja suvremenoga bošnjačkog identiteta. I, naravno, njihov legitimni izbor u koji se nitko nema prava miješati.

HRVATI IZMEĐU I PREKO MEĐA I VJERÂ

Hrvati uvelike boluju od narodnosnoga čistunstva zbog čega se već stoljećima postupno povlače iz krajeva u kojima nisu većina i sve više zbijaju na užemu hrvatskom ozemlju (danas uglavnom na uskome obalnom jadranskom pojasu i širem zagrebačkom području). Istočni Srijem, Bačka, istočna Hercegovina,

Bosna i Boka kotorska u vodećim se priopćajnicama spominju obično tek uzgred i deklarativno, pa bi Hrvatima trebalo za svaki od tih krajeva otisnuti neku pokrajinsku inačicu nekoga novog *Putu u Bosnu* Matije Mažuranića. Hrvati u Baru ili Beloj krajini prosječnomu su Hrvatima znatno veća nepoznanica od Janjevac, Moližana ili Karaševaca, pa se Vladimir Marvučić, istaknuti barski Hrvat, s pravom ljuti na to što se hrvatska katolička baština u Baru i okolici ne samo prešućuje i zatire (a u *Općemu šematizmu Katoličke Crkve u Jugoslaviji 1974.* navodi se kako je na barskome području u predosmanlijskome razdoblju bilo 37 katoličkih crkava i četiri samostana), nego čak i “zlonamjerno prikazuje kao kulturna baština nekoga od susjednih nam naroda”. To je, među ostalim, posljedicom njezina “velikodušnoga poklanjanja” u izvedbi dijela hrvatskih znanstvenika nekoć i danas. Domeće Vladimir Marvučić pritom i kako se u *Hrvatskoj enciklopediji* navodi da je Budva najjužniji grad hrvatskoga kulturnog i etničkog prostora na istočnojadranskoj obali. To je tim neobičnije ne samo zbog toga što su barski nadbiskupi tijekom povijesti najčešće bili Hrvati, nego i stoga što se u toj istoj enciklopediji pod natuknicom Bar spominju “fragmenti ranoromaničkog pletera”. Budući da je isti izdavač objavio i knjigu o povijesnim hrvatskim zemljovidima, iz koje Bosna i Hercegovina *šaptom ispadoše*, ne treba se čuditi. Nadalje, hrvatska kulturna javnost uporno zanemaruje i podatak kako su Hrvati pisali arabicom, hrvatskomu jeziku prilagođenim arapskim pismom. Njime nisu pisali samo muslimani, njime su pisali i mnogi katolički pisari, a ono se učilo i, primjerice, u Franjevačkoj gimnaziji u Visokome te je nekima od pohađatelja navedene ugledne obrazovne ustanove služilo da prikriju svoje nepoćudne misli od tadašnjih uglednih državnih služba poput UDBA-e tijekom hrvatskoga proljeća, dakle ne toliko davno. Dok je bio živ Bulcsú László, arabicu se, dok se na nekim drugim odsjecima učilo i još se uči o “srpskoj dubrovačkoj književnosti”, moglo naučiti i na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.

Iako katolička baština i tradicija u Hrvatima izrazito pretežu, već ih stoljećima uvelike obogaćuju i pripadnici drugih kršćanskih crkava, protestantskih i pravoslavnih. Protestanti su u XVI. stoljeću, tiskajući knjige na narodnome jeziku, uvelike doprinijeli održavanju hrvatske narodne svijesti. Među pravoslavicima je, poglavito u Ravnim kotarima, Bukovici i Kninskoj krajini, znatan udio potomaka starosjedilačkih hrvatskih katoličkih obitelji, koje su popravoslavljene nakon osmanlijskih osvajanja. Kad je riječ o Hrvatima islamske vjeroispovijesti, treba napomenuti kako su neki od njih znatno prije hrvatskoga narodnog preporoda pisali svojevrstne budnice i davorije pozivajući se na zajedničko hrvatsko podrijetlo bosanskohercegovačkih muslimana i katolika poglavito u razdobljima austrijsko-osmanlijskih i mletačko-osmanlijskih ratova te pišući protiv krvoprolića pripadnika istoga naroda. Hrvatski narodni pokret u Banskoj Hrvatskoj prevladao je vjerski (u njemu nije bilo muslimana jer ih tad u Banskoj Hrvatskoj gotovo i nije ni bilo, ali je bilo katolika i pravoslavaca) i narodnosni (u njemu su sudjelovali Slovenci, Srbi, Grci, Česi i Nijemci) ključ. U Dalmaciji i Istri zbog snažne talijanske prisutnosti to nije bilo moguće. Osim toga, u Dalmaciji je hrvatsko-srpsko savezništvo povremeno bilo snažnije zbog otpora prema potalijančivanju, ali se i često prekidalo zbog različitih interesa. U Boki kotorskoj

(koja je pripadala Kraljevini Dalmaciji i u kojoj je 1851. s oduševljenjem dočekan ban Jelačić) nije bilo toliko izraženoga otpora talijanaštvu zbog snažnijih srpskih i crnogorskih posezanja.

Bosanskohercegovački Hrvati u hrvatski su narodni preporod, kao Gajevi suradnici, bili uključeni od samoga početka, ali je preporod snažniji zamah doživio tek nakon pripojenja Bosne i Hercegovine Austro-Ugarskoj 1878. U njemu su sudjelovali i muslimani poput Osmana Nuri Hadžića, Safvet-bega Bešlića i Muse Ćazima Ćatića. Ujedno su mnogi bosanskohercegovački muslimani bili pripadnicima pravaškoga pokreta. Znatna je muslimanska zastupljenost u hrvatskoj kulturi bila i između dvaju svjetskih ratova i tijekom Drugoga svjetskog rata, a u iseljeništvu i nakon rata. Valja napomenuti i kako su se tijekom obiju *jugovina* hrvatski i bošnjački govori u dijalektološkim opisima i monografijama prikazivali kao srodniji i starosjedilački. Poglavito se to odnosi na šćakavske ikavske govore, a kako je ikavicom ispisana većina natpisa na stećcima u Bosni i Hercegovini, nije neobično da je tijekom poslijeratne Lijepe nam Bivše, kad se baš i nije bilo najuputnije izjašnjavati Hrvatima islamske vjeroispovijesti, u njih uranjao i svoje hrvatstvo isticao Stočanin Mehmedalija Mak Dizdar.

Hrvatima je pak nedostižna širina iskazana tijekom hrvatskoga narodnog preporoda, čak i deklarativna, a i iza deklarativne najčešće stoje prazne riječi i interesi. Današnje su hrvatske granice i pogled elita koji ne dosiže dalje od dohvata očima sa zagrebačke katedrale posljedica te začahurenosti, a galantnost kojom ustupamo vlastitu baštinu od Bara i Subotice na istoku do Bele krajine na zapadu zabrinjavajuća.

ZNAKOVI PORED PUTA

Da se predislamska tradicija u Bošnjaka održala i nakon primanja islama, potvrđuju svetkovine Alidun (štovanje svetoga Ilije) i Jurjevo (štovanje svetoga Jurja), a posredno i Ajvatovica, svojevrсно muslimansko hodočašće, koje se održava sedmoga ponedjeljka nakon Jurjeva (kršćanskoga blagdana) u Pruscu, na mjestu Biograda ili Akhisara. Kako ni srednjovjekovna predosmanlijska imenoslovna baština nije potpuno iščeznula, osim podatka da su u prvim defterima (često i znatno poslije, pa i u matičnim knjigama u XVIII. stoljeću) uza muslimanska imena zabilježena i osobna imena njihovih kršćanskih predaka, pokazuju dvije činjenice koje ističe Petar Šimunović. Kao prvo, jedan se dio narodnih imena nakon islamizacije prevodio. Tako se narodno ime Živko mijenjalo u Jahja, muslimansku inačicu osobnoga imena Ivan (kao što su se narodna imena Živko i Živan na dubrovačkome području mijenjala u Dživo, mjesnu inačicu kršćanskoga imena Ivan), a Vuk u tursko ime Kurt (Vuk i Vuko istočno od Neretve postajali su Luko ili Luka). Kao drugo, uščuvani su tvorbeni obrasci, pa su od mnogih temeljnih muslimanskih imena nastajala pokraćena ili odmilična imena kao što su Haso (od Hasan), Huso (od Husein), Juso (od Jusuf), Meho (od Mehmed), Mujo (od Mustafa), Suljo (od Sulejman) itd. Prevodili su se i ojkonomi poput Tuzle (nekoć Soli). Ujedno se jako dugo čuvao spomen na predosmanlijsko podrijetlo pojedinih rodova. Primjerice, iako su odavno prigrlili

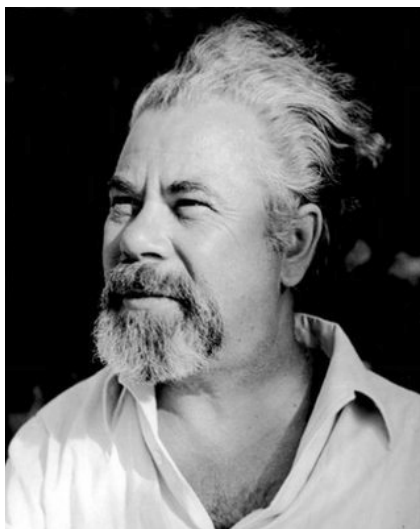
islam, muslimanski starosjedioci iz Podveležja smatraju da su potomci hercega Stjepana. Pritom valja napomenuti da dok se potomcima hercega Stjepana u vlastitim predajama smatraju pripadnici svih bosanskohercegovačkih vjeroispovijesti, kraljicu Katarinu svojom drže isključivo Hrvati. Tako bošnjačka inačica Wikipedije njezino kraljevstvo nakon zbjega naziva *fantomskim* jer je teško prihvatiti činjenicu da su pretposljednja i posljednja (Jelena Branković prešla je s pravoslavlja na katolištvo uzевši osobno ime Marija pri udaji za posljednjega bosanskog kralja Stjepana Tomaševića, što dostatno govori o tome što je katolištvo u srednjovjekovnoj Bosni značilo) bosanska kraljica bile katolkinje i da se mauzolej najmoćnije srednjovjekovne bosanske dinastije nalazi na Bobovcu, u dijelu Bosne u kojemu su i danas Hrvati najmnogobrojniji narod. Bošnjačka inačica Wikipedije istodobno ne navodi da je u Kraljevoj Sutjesci nakon osmanlijskih osvajanja srušen kraljevski dvor, ali spominje kako je ondje izgrađena jedna od prvih džamija. Postavlja se pitanje kako se moguće pozivati na baštinu srednjovjekovne bosanske države kad se njezine starosjedioce, koji su zadržali izvornu vjeroispovijest te uza kraljevske grobove i kapelice i danas žive, naziva došljacima i proizvodom političkih kretanja u XIX. stoljeću. Uostalom, ako je kršćanstvo preuzelo i u se utkalo dijelove poganske slavenske mitologije, o kojima pisana vrela gotovo ništa ne govore, nego ih teškom mukom rekonstruiramo, zašto je toliko teško priznati postojanje baštine koja je obilno dokumentirana i na čije prežitke nailazimo čim zagrebemo pod površinu, čak i u krajevima u kojima katolika nekoliko stoljeća gotovo da ni nema? Primjerice, katolički su se prebjezi iz Srebrenice 1629. naselili u Mohaču i Pečuhu, a iz Zvornika se velika skupina katolika početkom XVIII. stoljeća odselila u istočnu Slavoniju, Srijem i Bačku. Iako je stoljećima ondje katolika jako malo, u oba su se ta gradića nalazili franjevački samostani posvećeni Bogorodici.

ZAKLJUČAK

Koliko su poveznice između bosanskohercegovačkih katolika i muslimana snažne, svjedoče i književna djela, primjerice prve pjesme pisane arebicom s petrarkističkim motivima. Stvaralaštvo Maka Dizdara vapi za povezivanjem *dobri-jeh dana* s našim danima, ono povezuje dva duhovna svijeta koje su stoljeća ratovala i nerazumijevanja razdvojila, a koja su znatno bliže nego što se na prvi pogled čini. Ono gradi mostove porušene u zbjegovima, pokušava oživjeti povjerenje izgubljeno u krvoprolićima, obnavlja utvrde zarasle u šikaru, otkriva stara groblja, priziva drevnu narodnu mudrost oplemenjenu mistikom i vjerskim učenjima *od istočnijeh strana* te poziva na slavne dane da prikrije čemer sadašnjice i upozori kako su vremena i onomad i sad podjednako *kokuzna*.

Dizdar nije jedini bosanskohercegovački književnik kojega je nemoguće jednostrano odrediti i ukalupiti iako su vjerski ključ u jugoistočnoj Europi uspjeli prevladati samo Albanci. Neprepoznavanje muslimanske (i poslije bošnjačke) posebnosti dodatno je ubrzalo izgradnju bošnjačkoga identiteta. U razdoblju Dizdarova stvaranja ni etnički Hrvati poput Ive Andrića nisu odveć ili nisu nikako isticali vlastitu narodnosnu pripadnost. Imamo li na umu da je nakon

Drugoga svjetskog rata Stolac bio jednim od najvećih hrvatskih stratišta, lako padaju u vodu teze da je Dizdar govorio da je Hrvat kako bi mu se tiskale knjige ili da mu se u zavičaju ili izvan njega bilo uputno izjasniti političkim Hrvatom, a ako se javno izjašnjavao Hrvatom, o čemu postoje svjedočanstva, nitko se od nas nema pravo protiviti njegovoj volji. Uostalom, čak i da to nije učinio, on bi bio dio hrvatske književnosti (i bošnjačke, naravno, po podrijetlu i tematici, iako je etnonim Bošnjak nastao više od dvadeset godina nakon njegove smrti, i bosanskohercegovačke po državi vlastita rođenja) jer je u njezinu krilu stvarao i jer su njegov izričaj baštinili i poosobili hrvatski književnici poput Ljube Krmeka. Njoj je djelomično svojim podrijetlom, a potpuno svojim odabirom pripadao i Mirko Kovač. Zanimljivo je da se u Hrvata često čak i na ljude koji su javno svjedočili vlastiti odabir uvijek gleda sa sumnjom ako nisu u svakoj točki ispravni te se stoga odričemo i istinskih veličina u ime viših ciljeva kao da smo sami vrhunarni. Bošnjaci pak trebaju naučiti da povijest nije počela 1463. ili 1482., da pozivanje na Bosansko Kraljevstvo znači i pozivanje na katoličku baštinu kao najstariju i izvornu. I Hrvati i Bošnjaci moraju naučiti dijeliti, i prošlost i sadašnjost, te se prisjetiti vlastitih savezništava i zajedništva u iseljeništvu bez obzira na vjeroispovijest te usmjerenosti prema Zapadu, koja se nikad nije prekinula, koja je nedavno obranila sjeverozapadnu Bosnu i dovela mnoge Bošnjake u Hrvatsku koju su prigrlili kao svoju domovinu. Tek kad si to osvijeste moći će napokon prijeći preko rijeka i cesta, mostova i ćuprija koje ih dijele.

Mak Dizdar